

OMSORG, BEHANDLING – MEN OGSÅ SUBLIME METODER FOR SOSIAL KONTROLL OG UNDERKASTELSE I ET REPRESSIVT SYSTEM?

Noen uferdige problemstillende og kritiske ansatser
til videre refleksjon i en essayistisk form¹

Yngve Hammerlin

Denne artikkelen har et utfordrende formål. Den gir et TILSPISSET problemstillende fokus på fangebehandling, kontroll og påvirkning relatert til visse utviklingstendenser innen for fengsels-systemet i Danmark, Norge og Sverige. Artikkelen gir få svar, og den er uferdig: Det er det avdekkende, problemstillende og spørrende perspektivet som står sentralt, og da med en intensjon om også å rette oppmerksomheten mot noen problemområder som bør diskuteres med større tyngde og dybde enn som hittil er gjort. Forholdet mellom viten, makt og kontroll er sentralt, der særlig forholdet mellom kunnskap og makt er en produktiv allianse (M. Foucault, 2002). Dermed tydeliggjøres mulige problematiske sider ved den rehabiliterings- og normaliseringsideologien som formes og utøves i regi av ulike faggrupper, og som kan oppfattes som former for og midler til en mer sublim maktutfoldelse og disiplinering innen for visse påvirknings-, behandlings- og omsorgstiltak. T. Mathiesens (1978) begrep »skjult disiplinering« åpner også for kritiske assosiasjoner og refleksjoner.

Jeg vil i denne artikkelen særlig ha to problemfokuser: Innledningsvis vil jeg presentere noen sider ved fangesynet, behandlingen og rehabiliteringen i et fengselshistorisk perspektiv. Dernest vil jeg stille spørsmål om visse faggrupper, som psykologer, pedagoger og psykiatere, har fått en funksjon og en posisjon i fengselsystemet der behandlingsoppgavene kan utfordres eller svekkes av visse typer kontroll- og påvirkningsoppgaver. Avslutningsvis vil jeg problematisere OM det er et objekt- eller subjektperspektiv på fangen som preger sider ved nåværende utvikling. Spørsmålet om fangen kan anses å være i en situasjon der personen handler autonomt og frivillig, vil dessuten bli diskutert.

1 Artikkelen er skrevet i samarbeid med cand.psych.aut. Charlotte Mathiassen. Ph.d. stipendiat ved Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Innledende merknader – noen historiske tidsglimt

Hvis man ser på utviklingen fra 1970-tallet til nå, er det skjedd visse forandringer i måten man ser på 'den kriminelle' og kriminalitet på, men også fangesyntet har forandret seg på visse områder. Det er viktig å understreke at »visse områder« henledes til at det på enkelte virkefelt har skjedd forandringer, men ikke på andre. Det straffende grunnsynet, og synet på å straffe med fengsel, er i sitt vesen ikke nevneverdig forandret ut fra det straffende, kontrollerende og repressive perspektivet som formet fengselssystemet for et par hundre år siden². Riktignok har man tidvis skiftet mellom allmennpreventive og individualpreventive grunnidéer, og sant nok har man utformet alternative straffeformer, men selve fengselsstraffens grunnform, å sperre inne, er en tilstivnet realitet. Fengslets historiske bevegelse har vært og er sendrektig. Dermed tviholdes på en negativ dialektikk: Fengsel er et straffende og kontrollerende system som ved frihetsberøvelsen og ved den sosiale og samfunnsmessige avsondringen og isolasjonen, og ved dens muligheter til hverdagsovervåkning og sanksjonering under fengslingstiden, bryter inn i den enkeltes integritet og skaper lidelse og smerte. Sånn sett opprettholdes idéen om å påføre et onde ved frihetsberøvelsen. Men på den andre siden utvikles tiltak, behandlingsopplegg og metoder for å dempe de negative konsekvensene av fengselsoppholdet. Videre tenkes fengsel, på tross av den sosiale isolasjonen og avsondringen, begrensningene og smertepåføringen, som en mulighet til endringsprosesser og rehabilitering. Straffesystemets logikk bygger altså ikke bare på den gjengjeldende grunnidéen om å straffe en begått kriminell handling, men også innen for systemet anvendes en kontroll- og påvirkningslogikk som bygger på et S-R-prinsipp i klassisk forstand: Man påvirker mennesket med negative eller positive forsterkere og responser. Dette tilhører hverdagsvirksomhetens regelstyrte tilrettelegginger, organiseringer og praksis, men preger også mange av tiltakene i de mer avgrensede 'faglig lukkede frisoner' for behandling og omsorgsrettede tiltak.

Relatert til fengselsstraffens innhold og form er det en identifiserbar kjerne: Ved frihetsberøvelsen påføres en lovbrøyer et onde. »Straff er villet tvang« (Vetlesen, A.J. 2003). Han/hun skal straffes, sperres inne og kontrolleres. Fengselsinstitusjonen er arenaen der frihetsstraff fullbyrdes, men er også det stedet der de straffede observeres og overvåkes. Dette er et politisk krav, det er allmennhetens krav, og dette skjer innen for legalitetens sfære. Men et utvidet perspektiv er formet ut fra det fengselssystemets tilblivelse: Det er et ønske og en målsetting om å *påvirke* den som er fengslet, få ham eller henne til å forandre sin være- og tenkemåte. Det moderne fengsel ble således et apparat til å omforme (M. Foucault, 2002; Scharff Smith, P., 2003), og påvirknings-, forbedrings- og rehabiliteringstanken fikk sånn

2 Jfr. de mange av Peter Scharff Smiths arbeider, analyser og framstillinger.

sett et sterkt praktisk-pedagogisk og moralsk idéfeste i den moderne fengselshistorien. Man kan også anta at hvis fengslene ikke hadde hatt en slik tilleggsfunksjon, ville fengselssystemets legitimitet være svekket, og ut fra gitte humanistiske idealer og verdikrav, ville sannsynligvis fengselssystemet hatt vanskeligheter med å overleve hvis det straffende elementet var enerådende. Mange vil hevde at moderniseringen av fengselssystemet har gjort det mykere og at en modernisering av fengselssystemets innhold, form og funksjon er iverksatt på mange områder. Som en fellesbetegnelse snakker man om 'moderne fengsel' og 'moderne fangebehandling' med et innhold og en form som er tilpasset gitte tidskrav og kunnskaper. Moderniseringen er skjedd på to måter: På den ene siden ut fra det jeg vil betegne som et mykperspektiv³ (eller en mykere straffe- og fengselsideologi), på den andre siden ut fra det jeg vil kalle et hardperspektiv (eller en hardere og mer uforsonlig straffe-, kontroll- og fengselsideologi). Moderniseringen skjer ved sosiomaterielle tilrettelegginger, bl.a. ved ulike psykiatriske, pedagogiske, psykologiske og sosiologiske tiltak og opplegg, og ved betydelig faglig og etisk kompetanseheving av ulike aktørfunksjoner i systemet. Dette gjelder særlig betjentrollen som kan betegnes som en moderne betjentrolle med utvidete funksjoner. Også miljø og interiør bearbeides, gjøres vennligere. Mykperspektivet er særlig lagt til rette ved at man gir ulike tilbud for positive tiltak og lettelser i soningen. Mange av disse har en egen positiv egenstyrt bærekraft for den enkelte ut fra interesser og behov – der den enkelte fangen er sett i et subjektperspektiv, mens andre er knyttet til opplegg som er sterkt påvirkningsintensive (som for eksempel gjennom detaljstrukturerte programvirksomheter, ulike former for miljøterapier og liknende). Hardperspektivets modernitet skjer ved at fengsling og soning foregår i meget sikkerhetsorienterte, kontrollintensive og moderne overvåkingssystemer i rømnings sikre avdelinger/fengsler, og velutviklede moderne kontroll-, overvåkings- og registrerings-opplegg anvendes.

Regelverk som brukes, blir styrende for tiltakene som er knyttet til både myk- og hardperspektivet, og straffegjennomføringens praktiske og ideologiske målsettinger preges av begge perspektivene.

Moderniseringen skjer altså på to fronter (som ikke minst avspeiler politikernes og den såkalte allmennhetens krav): Hardperspektivet, som er det tøffe og hardbarkede perspektivet, og som er rettet mot 'de umedgjørliche', 'de harde kriminelle' og 'de farlige', og som avspeiler en uforsonlig kontroll- og straffeideologi. Mykperspektivet, som er rettet mot 'de motiverte', 'de andre som vil endring' og som får noe lettere soningsforhold med visse

3 Jeg vil videreutvikle disse begrepene. Foreløpig er de uferdige. *Mykperspektivet* må her ses som et *mykrepressivt perspektiv*; *hardperspektivet* som et *hardrepressivt perspektiv*. Men det må også poengteres at det finnes soningsformer og fengselsformer som er svært lite fengselsaktige, og som er meget 'myke' i form og innhold selv om de også er straffe-, kontroll- og disiplinering sinstitusjoner.

tilbud i en rehabiliteringsprosess. I hvilken grad og på hvilken måte ulike opplegg og tilbud satser på en tilrettelegging som er tilpasset den enkeltes behov og situasjon, kan diskuteres; i hvilken grad og på hvilken måte oppleggene som tilbys er organisert mot langsiktige mål og systematisk organisert ut fra en prosessuell grunntenkning om rehabilitering og integrering, kan også diskuteres. Det er store forskjeller, men ett er felles: Man har hele tiden med seg hovedmålet: Ikke ny kriminalitet. Spørsmålet er da om fengselssystemet og fengselsideologien har forandret seg så mye som enkelte hevder, og spørsmålet er om ikke fengselssystemet er en anakronisme og at 'flikkingen' på det hele tiden underkastes straffe- og kontrollideologien. Spørsmålet er også hvordan ulike aktører og fagpersoner finner plass i systemet og anvender sine faglige kunnskaper. Bruker psykologene, pedagogene og sosiologene sine fagkunnskaper direkte eller indirekte i et sublimt kontroll- og disiplineringssystem, eller anvender de den i et frigjørende perspektiv og ut fra en (be)handlingsideologi der det enkelte mennesket som sitter i fengsel er en handlende og skapende personlighet som må hjelpes omsorgsfullt og på et faglig høyt nivå ut fra hans/hennes behov og situasjon. Også her er forskjellene store, men i et system som satser på progresjon i soning (fra det strengeste regimet til det mildeste), får fagkompetansen en egen betydning og mening som kan være svært problematisk ut fra et behandlings-, påvirknings- eller kontrollperspektiv. M. Foucault har utfordret til nødvendig kritisk refleksjon. Jeg tror at mange i sin iver, og ut fra gode intensjoner om å gjøre noe godt og viktig for mennesker som har betydelige problemer, ikke har tenkt godt nok over dette tosporede moderne fengselssystemet og at man som fagperson faktisk kan være med på å styrke begge sider. Det er imidlertid meget problematisk hvis man ikke retter oppmerksomheten mot fengselssystemets negative sider og forholder seg til fengselssystemets negative sider og forholder seg til fengselssystemets lidelsesproduksjon og smertepåføring, men derimot nesten bare forholder seg til de positive mulighetene. Det skjer ofte på en fragmentarisk og atskilt måte (som 'behandling og påvirkning i det lukkede, avsondre rommet i en frison i fengslet). At konsekvensene av et mykperspektiv også kan bli svært negative, poengteres av Foucault, T. Mathiesen, N. Christie, Z. Baumann og andre.

Det neste spørsmålet man kan stille seg er om problemstillingen egentlig er ny?

På 1950- og 1960-tallet sto rehabiliteringstanken og behandlingsoptimismen sterkt. De historiske røttene til rehabiliteringsidéen er dype og seige: På 1800-tallet dominerte forbedringstanken, og visse aktørgrupper hadde viktige oppgaver i påvirknings- og rehabiliteringsarbeidet. Ved det moderne fengselsvesenets gjennombrudd, mellom slutten av 1700-tallet til slutten av 1800-tallet, sto isolasjonstanken svært sterk og forbedringen skulle skje gjennom behandling av den enkelte fangen, og celleoppholdet skulle gi rom og tid for hans/hennes selvkritiske moralske refleksjoner og selvopp-

gjør under fullstendig isolasjon og en total sosial kontroll. Det var primært snakk om straff, isolasjon, forbedring, arbeid og religiøs påvirkning⁴. Fængselsystemer (Philadelphia- og Auburnmodeller⁵) ble bygd på basis av en slik grunnidé, og disse tanke-systemene preget etter hvert preget hele den vestlige verdens straffegjennomføring. Presten hadde da en særdeles viktig posisjon som sjelesørger, moralsk formidler og påvirkningsagent. På slutten av 1800-tallet og fram til nåtid har andre grupper dominert arenaen.

Isolasjonssystemet ble i perioder på slutten av 1800-tallet sterkt kritisert. Skadevirkningene av det ble registrert som store. Det skapte da ikke minst andre problemer som var vanskelig å håndtere. På tidlig 1900-tallet ble forbedringsperspektivene revurdert⁶. Fram til annen verdenskrig tenkte man rehabiliterings- og endringsprosessene ut fra et mer individuelt behandlingsopplegg, og nye rehabiliteringsmetoder innen for forskjellige disipliner ble prøvd ut. Fængslene bygde på en sosial og institusjonell organisering der sosiomaterielle betingelser ble viktige innslag i sorterings- og påvirkningsstrategiene. Foruten den inndelingen av fangebefolkningen, med ulike miljøer å sone i, og et klassesystem (i fængslet) som bygde på prinsippet om gradvise lettelser og fordeler i soningen, rettet man blikket mot nye behandlings- og forståelsesformer innen for psykiatrien og medisinen. Behandlingsvirksomheten ble smått om senn overtatt av psykiaterne og legene. Også undervisning som middel ble styrket. Man hadde dessuten registrert at mange trengte behandling, og at fængselsoppholdet i seg selv – ikke bare isolasjonssystemet – var en stor påkjenning for mange av dem som var fængslet. En gammel idé var likevel sterkt framtrede: Arbeid og skole som virksomhetsarter der den enkelte skulle skape forutsetninger for et integrert liv og re- og nysosialisering. Prinsippet var at dette skulle skje enten på cella, isolert, eller i et svært kontrollert fellesskap. Et gammelt protestantisk idéfeste hadde satt spor. Vulgært sagt: Man skulle også arbeide 'faensskapet' ut av kroppen og hodet⁷.

Etter hvert foregikk en ytterligere differensiering av fangegrupper og lovbytere, og i mellomkrigstiden oppsto det spesialinstitusjoner og særegen fangebehandlingsformer for ungdom, psykiatrisk hjelpetrengende lovbytere, forvarings- og sikringsdømte personer osv.

4 Smith, Scharff P. (2003): *Moralske hospitaler*. København: Forum. Innspill også fra Scharff Smith 2004.

5 Auburnsystemet tillot arbeid i fellesskap om dagen, men under fullstendig kontrollert taushet; Philadelphia-systemet hadde fullstendig isolasjon som grunnprinsipp og fangene var isolert på deres celler. Arbeidet foregikk også der. Philadelphiasystemet fikk sterkest innflytelse i Europa.

6 Smith, Schaff. P. (2003): *Moralske hospitaler*. København: Forum.

7 Idéer forandrer seg: På slutten av 1970- og begynnelsen av 1980-tallet fikk idretts- og sportsutøvelsen en likeså sentral plass. Røft og provoserende kan det sies at man ikke lenger skulle arbeide 'faensskapet' ut av kroppen', men også trene det ut. Og fanger trente: De trente for mye. En ny fare oppsto. De ble for sterke og store, følgelig har man i enkelte nordiske landet dempet mulighetene til blant annet vekttrening.

De sosiologiske og sosialpsykologiske perspektivene fikk en sterkere posisjon på 1950- og 1960-tallet ved at fengselinstitusjonen blant annet ble studert som sosialt system og ut fra et sosiologisk perspektiv, ved at den enkelte fangen og hans/hennes opplevelser av fengselssoppholdet kom i sentrum, og ved at man undersøkte de ulike delkulturene som utviklet seg i systemet. Fengslet og dets funksjon ble likeens analysert i forholdet til omverdenen og da som fengslet i samfunnet, og samfunnet i fengslet. Samfunnet i fengslet omfattet ikke bare fengselssamfunnet som beskrevet over, men også hvordan samfunnet og omverdenen preget fengslets innhold og form.

Individperspektivet fikk etter hvert en annerledes forankring, og troen på metoder og teorier til å kunne forandre fangen, likeså den enkeltes moralske ansvar for å gjøre det, bygde på en faglig-metodisk begrunnelse. Resosialiseringen fikk likeledes en sterkere ideologisk fortøyning på 1950-tallet og deler av 1960-tallet, men på slutten av decenniet, og i løpet av 1970-tallet, ble behandlingsperspektivet betydelig svekket. På tross av at behandlingstanken som rehabiliterende ideologi var erklært død, levde likevel spede tiltak og idéene om rehabilitering og resosialisering videre på annen måte (ikke minst psykoterapeutisk og ved andre individuelle behandlingsopplegg). 1970-tallet preges av at sosiologien, sosialpsykologien og sosialpedagogikken får en større betydning innen for kriminalomsorgens virksomhet. Det skjedde mye viktig og bra med skole-, fritids- og utdanningsvirksomheten, både som tilbud i og uten for fengslene. Fengselsmessig etableres det likeens nye former: Blant annet industrifengsler med en produksjonsform mest mulig lik utenverdenen styrker sin posisjon. Også synet på kriminalitet og 'den kriminelle' får andre dimensjoner: På 1970-tallet ble på mange måter den enkeltes avvik og kriminalitet sett på som et produkt av de samfunnsmessige betingelsene og kriminalitet ble dominert av forklaringer som tok utgangspunkt i sosioøkonomiske, sosiologiske og sosialpsykologiske forhold. Fra 1970-tallets perspektiv på den enkelte som et (sosial- og klassemessig) produkt av de samfunnsmessige og sosiale forholdene, og ut fra en tidsånd der kriminaliteten og avviket særlig ble forstått i et slik perspektiv, ble forståelsesmåten på 1980-tallet mer og mer dreid i en individualistisk retning: Det er særlig på tidlig 1980-tallet at den nykonservative og nyliberalistiske ideologien gradvis får politisk, sosioøkonomisk, verdimeslig og straffeideologisk feste i samfunnet. Selv sosialdemokratier preges etter hvert av denne ideologiens menneske- og samfunnssyn.

Fengselssystemet åpner seg mer – samfunnet inn i fengslet

Men også en annen tendens er åpenbar fra slutten av 1970-tallet til nå: Fengselssystemet åpner seg mer og mer. Andre faggrupper kommer inn på arenaen med sine faglige perspektiver, samtidig som en av de viktigste

faggruppene – betjentene – får tydeliggjort andre oppgaver enn bare å være 'voktere'. Den moderne betjentrollen styrkes både utdannelses- og kompetansemessig og ved tverrfaglige samarbeidstiltak. Betjentene fikk andre arbeidsoppgaver ved siden av den tradisjonelle vokter- og kontrollrollen, og det formet seg etter hvert, i alle fall i mindre omfang, en miljøarbeidende betjentrolle. Også andelen av kvinnelige betjenter øker betraktelig i denne perioden. Både på 1980- og 1990-tallet styrkes betjentenes rollefunksjonelle mangfold. En rekke betjentrelaterte opplegg ble satt i gang, med kontaktbetjentordningen⁸ som en av de viktigste praktisk-ideologiske endringene. En viss metodisk åpenhet aktualiseres: Det utvikles flere tiltak på lokalt nivå, og samarbeidet mellom de nordiske landene styrkes både på ledelsesnivå og ut fra kriminalomsorgens virksomheter. Dette gjelder særlig 1980- og 1990-tallet.

Oppmerksomheten rettes mot visse problemområder og fangegrupper. Særlig narkotikaproblematikken får stor oppmerksomhet, ved siden av 'den gamle' og tradisjonelle rettetheten mot 'residivistene'. Det skilles mellom 'de farlige', 'de kyniske kriminelle' – dem man ikke kan gjøre noe med, og de andre (se innledningen). Mot dem som ikke vil endre seg – 'de kyniske' og 'hardbarkede kriminelle' – skal det vises 'tøffhet'. Mot dem 'som vil og er motiverte' – skal man legge forholdene til rette. Men denne inndelingen viser at det i fengslene finnes da også et ekskluderende fiendebilde. At noen fanger og enkelte av dem som begår gjentatte kriminelle handlinger kan være meget farlige, truende og ødeleggende for andre mennesker, og at enkelte også kan bygge sin væremåte på en kriminell ideologi og et kynisk menneskesyn, kvalifiserer selvsagt til mottiltak. Spørsmålet er likevel om det ikke finnes andre kontrollmetoder enn isolasjon og de 'tøffe' sanksjonsformene, og hvilken form og innhold et eventuell avsondrende kontroll da skal ha.

Fangebehandlingen på 1980- og 1990-tallet fikk en orientering mot større grad av differensiering og med mer repressive og restriktive (det jeg tidligere har kalt hardperspektivet), men likeens mot flere positive og progressive ikke-fengselsaktige soningsystemer (jfr. mykperspektivet). Flere alternative soningsformer ble utviklet ved siden av de åpne tilbudene, likeledes ble det innført flere positive tilbud⁹. Man fikk bedre muligheter

8 Enkeltbetjenter har et koordinerende og praktisk ansvar for enkeltfanger.

9 Særlig kontraktsoning fikk et feste i Norge og Sverige – senere Danmark. Kontraktsoning er en soningsform der den som fengsles inngår en avtale med avdelingen/fengslet om ikke å bruke stoff mot et soningsopphold som gir visse fordeler og muligheter. Man måtte avgi urinprøver. Kontraktfengslene/kontraktavdelingene var svært forskjellige av kvalitet. Kontraktsoning er i dag begrenset i antall. Se bl.a. Hammerlin, Y. (1994): Kontraktsoning – del av helhetlig tiltaks skjede. Stoffmisbruk nr.2/1994 (s. 15-19). I denne artikkelen redegjøres det for de ulike kontraktsoningsformene.

for overføringer til andre institusjonelle opplegg og virksomheter. Etter hvert styrkes tiltakssiden for enkelte grupper. Særlig for gruppa volds- og sedelighetsdømte er flere lovende og interessante behandlings- og samtalegruppeopplegg blitt utviklet, og mange av fangene som har gjennomgått dem, gir positive tilbakemeldinger. Men flere fanger, ikke minst de som har store psykiske problemer og som er i en behandlingsmessig gråsoner, har behov for særegen hjelp og behandling som ikke har vært dekket godt nok, og behandlings- og omsorgstilbudet er fremdeles mangelfullt.

De sosialpedagogiske metodene ble som tidligere skrevet styrket på 1980- og 1990-tallet: Man rettet oppmerksomheten mot læring, holdninger, motiver, påvirkning og dannelsel¹⁰. Dette var på ingen måte nytt i den forstand at det ikke fantes sterke historiske røtter. Grunnstammen var der fra 1800-tallet. Det var heller slik at nye grener vokste ut.

Institusjonelle endringer ble foretatt. Andre faggrupper ble tydeligere på fengselsvirksomhetens arena ved sosial- og miljøarbeideres virksomhet og en større grad av forvaltningssamarbeid og koordinering ble utviklet. Man bygde på en importmodell av kunnskaper, en faglig import av ekspertise som har myket opp deler av systemet, og som har innført andre tenkemåter og metoder om kontroll, behandling og rehabilitering.

Også mange lover og reglementer er blitt endret fra 1950-tallets slutt til nå. Likeens har både eksternt og internforskning¹¹ bidratt til økte kunnskaper både om fangegruppa, fengselsbetjentenes virksomhet og systemets muligheter og begrensninger. Av andre viktige utviklingssider, bør nevnes de store organisasjonsmessige endringene som har preget de nordiske kriminalomsorgene og det internasjonale samarbeidet som særlig åpnet seg på 1990-tallet. Det skal sies at utviklingen har vært noe forskjellig i de ulike nordiske landene.

På 1980-tallets første del beholdes mye av dette perspektivet inntill omslagene igjen ble aksentuert: Synet på kriminaliteten ut fra et individualistisk-rasjonalistisk menneskesyn, der kriminaliteten og avviket ble sett på som individets eget kalkulerede valg, kom atter i brennpunktet. Denne tiårsperioden var dessuten preget av behandlingss pessimismen fra 1970-tallet. Konklusjonen om at 'ingen ting virker' preget og dominerte ulike fagmiljøer – både internasjonalt som nasjonalt, og den dominerende kriminalomsorgsideologien fikk karakter av å være mer oppbevarende enn rehabiliterende. Bildet var likevel ikke entydig: Elementer av rehabiliterings- og behandlingss opplegg levde videre 'i det stille'.

10 Som formidlere av kultur og verdier får etter hvert også betjentene viktige oppgaver. Også den miljøarbeidende funksjonen blir mer presisert.

11 Internforskning er særlig utviklet i Sverige, Norge og Finland fra slutten av 1970-tallet til nå.

Doble perspektiv

På 1980-tallet og særlig 1990-tallet styrket straffeideologien seg, og USA, men særlig Canada og England, framsto som et straffeideologisk forbilde, fikk igjen en sterk posisjon: Politikere som Reagan og Thatcher (men også andre) hadde erklært krig mot kriminaliteten og narkotikaen: Kriminaliteten og 'den kriminelle' skulle bekjempes og en nulltoleranse¹² som grunnprinsipp vokste fram ved siden av at bruken av fengsel økte sterkt. Fangesynet ble påvirket av 'krigføringen', ikke minst av det nyliberalistiske og rasjonelle menneskesynet, men også av de nevnte knallharde straffeideologiske grunnprinsipper. Det var ikke lenger bare snakk om den enkeltes ansvar for sine kriminelle handlinger, men også hans/hennes ansvar for egen rehabilitering ble etter hvert et framtreddende krav. Både myk- og hardperspektivet fikk et feste: Tilbud skulle legges til rette for dem som ville, samtidig som sanksjoneringen skulle være konsekvent og 'tøff', og samtidig som man opprettholdt et strengt og sterkt kontroll- og sikkerhetsnivå som faktisk og ideelt sett ble det dominerende og det avgjørende perspektivet. Fengselsystemet, som hadde vært sterkt kritisert på 1970-tallet, fikk igjen sin legitimitet ved en renessanse for inkapasiterings- og kontrollideologien, men parallelt ble fengselsvirksomheten vitalisert med nye behandlings- og påvirkningsmetoder. Fra England, USA og Canada skvulpet den kognitive atferdspsykologien inn, og det ble utviklet påvirkningsprogrammer på dette grunnlaget. Tilsynelatende viste disse programmene til svært gode effekter. Residivet gikk ned, viste studier. Resultatene ble betonet som oppmuntrende og gode, og en 'vareindustri' i psykologiske og pedagogiske programpakker, 'varer' som enkelte fagpersoner tjente godt på, etter de første skvulpene skylte inn over fengselsmarkedet. Ved siden av disse private produsentene, utviklet aktører i fengselsssystemene ulike tiltak. Dette skjedde både i USA, Canada og England, men óg i de nordiske landene. Fagideologisk ble det ytret at det var et paradigmeskifte: Man beveget seg fra 'nothing works' på 1970-tallet til 'noe virker' likevel. Optimismen blomstret i perioder da enkelte mente at Metoden nå var funnet (det var den kognitive-atferdspsykologiske metoden) og at 'noe virker på alle', i alle fall på de fleste. Spørsmålet dreide seg nå om 'what works'; 'nothing works'-ideologien var svekket ved nye teoretiske tilnærminger, behandlingsmetoder – og ikke minst ved de kognitive programmene. Man fant igjen tilbake til den faglige behandlings- og påvirkningslegitimiteten ved særlig de kognitive programmene: En bestemt type forskning viste at residivet, det absolutte tilstrebende suksesskriterium for enhver kriminalomsorgsideologi, hadde gått noe ned for undersøkelsesgruppene. Forskere, som virket innen for en nypositivistisk tradisjon, hevdet at de kognitive metodene var mer *effektive* enn andre metoder. Resultatene kunne, ble det framhevet, måles kausalt. Dette passet effektfokuserte og

12 Den ble også aktualisert i fengselsystemet.

styringsrasjonelle politikere og fengselsadministrasjoner. Man investerte, og man skulle se effekter og resultater av det investerte. De tiltakene der de positive effektene kunne måles, var nyttige – de andre, ble definerte som mindre anvendelige eller ikke interessante. Men i optimismens duggfriske oppblomstring så man ikke de metodologiske og teoretiske problemene ved disse undersøkelsene. De ble framstilt som udiskutable og uproblematiske fakta. Metodologisk var og er det flere problemer med dem, men de ble i liten grad konfrontert og diskutert. Mange innvendinger ble borte i metaundersøkelsers høye abstraksjonsnivå. Dessuten: I nypositivismens og 'den evidensbaserte metodikkens æra' fikk de kritiske metodologiske og teoretiske innspillene som var rettet mot studiene og metodene, forholdsvis liten betydning for dem som administrerte fengselssystemene. Den nye tidsånden innen for managementideologien og det administrative systemet, fokuserte ikke bare på 'de målbare resultatene' og 'fakta', men også på (mono)kausalt overforenkling og metodologisk reduksjonisme. Dette preget på mange måter ikke minst menneske- og fangesynet.

Det var på midten av 1990-tallet at de kognitive programmene kom med mer organisert kraft til de nordiske landene. Impulsene ble særlig hentet fra Canada og England, og det har nesten vært en valfart til de to landene fra de nordiske kriminalomsorgene dette tiåret. For Norges del ble programmer tatt inn i kriminalomsorgen uten særlig metodologisk og epistemologisk kritisk diskurs på forhånd. Bruken av programmene er gjort og tenkt med god hensikt og god vilje – som et godt tilbud, men måten enkelte av dem kom inn i systemet på er kritikkverdigg. En grundig kritisk diskurs på forhånd både av metode, teori, praksis, menneskesyn, etikk/moral og ideologi¹³ uteble. Presentasjonen, med legitimitet i metodenes effektmålbare suksess, fikk programmetodikken karakter av å være en fetisj. Det var det administrative systemet som avgjorde, og ideologisk sett godtok man premissene og stilte få eller ingen spørsmål ved det metodologiske grunnlaget som undersøkelsene ble gjort på¹⁴. At det ble stilt få spørsmål om innhold og form, kan skyldes at kritiske metodologiske og epistemologiske innspill heller ikke i noen særlig grad kom fra universitetene eller høyskolene. Med få unntak var det taust. Motebølgen kunne trenge inn. Flere av programmenes legiti-

13 De seks analysekomponentene menneskesyn, etikk/moral, ideologi, metode, teori og praksis er å finne i Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997/2003): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad Notam, men også Århus: KLIM. Disse seks komponentene er sentrale for studier av arbeid med mennesker.

14 Tvert om: En del evidensbaserte studier som bygget på en positivistisk forskningstradisjon, og særlig basert på en medisinsk metodologi med kontrollgrupper, effektmålinger osv., ble framhevet som nettopp den forskningsmessige tilnærmingen som burde anvendes. Enkelte ytrere til og med at de burde bli enerådende på feltet (dette var det en tendens til i Norge på slutten av 1990-tallet). Andre forskningsmessige tilnærminger ble nedvurdert, og det ble i denne sammenhengen, med få unntak, gitt lite rom for en metodologisk, epistemologisk og teoretisk motkritikk.

mitet var foruten at de var basert på målbare effekter og resultater, også at de hadde som målsetting å endre holdninger og tankemønstre. Resultatene var jo forskningsbaserte¹⁵ – det var garanti god nok for ledelsen. Metoden var derav bevist gyldig og pålitelig. Devisen var: Siden programmene var så gode i produsentlandene, var de også gode for oss. Ikke å forholde seg til at opplegg og mange av programmenes innhold og metode var formet under gitte betingelser og helt bestemte straffe- og fengselstradisjoner var reduksjonistisk tankegang idet den ikke reflekterte kritisk over de store forskjellene mellom landene. Man mente at programmanualene og metoden kunne tas inn slik de var utviklet i de respektive landene, og rett og slett mekanisk overføres til nordiske forhold¹⁶. I visse tilfeller kunne man heller ikke forandre innhold og form: De var en sikret som varer, med copyrights. Etter hvert registrerte man imidlertid problemer i visse land¹⁷, og den korrigerende reaksjonen kom ved at enkelte av programmene ble tilpasset de nordiske forholdene; man utviklet dem videre på det grunnlaget.

De to tendensene, kompromissløs og streng straffepolitikk (hardperspektivet) og muligheter for forandring via blant annet den kognitive metodikken, men likeledes en gryende renessanse for miljøterapeutiske tiltak (deltiltak i det mykgjørende perspektivet), styrket seg i løpet av 1990-tallet. Andre mer helhetlige sonings- og miljøtiltak utviklet seg parallelt og ved lokalt initiativ i alle de nordiske landene. Flere av disse tiltakene er rettet først og fremst på rehabilitering og integrering som prosess.

I tillegg fikk en annen utvikling fikk en viss innflytelse fra slutten av 1970-tallet. En annen menneskeforståelse trengte seg på – et syn på avvik og kriminalitet som er basert en biologiske og fysiologiske årsaksforklaringer, der enkeltmennesker og grupper av mennesker karakteriseres og forstås på et biologiske og fysiologiske grunnlag (jfr. bl.a. gen-, hjerneforskning osv). Denne biologismen og fysiologismen uttrykkes i mange varianter, og både biopsykiatrien og biopsykologien, med fundament i et medisinsk paradigme, har styrket seg vesentlig i løpet av 1980- og 1990-tallet.

15 I forlengelsen av ønsker om generaliserbarhet i forskningsmetodikk fikk evidensbaserte studier og effektmålinger, og da i ren nypositivistisk form, også karakter av å være mer ideologi.

16 Etter hvert omgjorde og tilpasset man både i Danmark, Sverige og Norge visse programmer. I enkelte fengselsmiljøer, som bygde på en annen teori og metodikk, ble de riktignok prøvd ut, men funnet uegnet. Andre steder arbeides det hardt med programvirksomheten.

17 Det kom forskningsrapporter blant annet fra engelsk kriminalomsorg som viste at resultatene ikke var så gode som man i utgangspunktet trodde. I Danmark hadde så bl.a. Benny Karpatschof kommet med metodologiske kritikk og innvendinger til Ny Start (som ungdomstiltak) – en av 'programsuksessene'.

En annen utviklingstendens må i tillegg nevnes: De diagnostiske (u)kulturer ser ut til igjen å prege miljøene. Vi kan snakke om en (foreløpig) forsiktig renessanse for diagnostiseringer av avvik, det abnorme og det unormale, men også visse forsøk på å forutsi farlighet på et psykiatrisk og psykologisk grunnlag, og nye registreringsmetoder utvikles og diskuteres. Prediksjoner, det medisinske paradigmet, biopsykiatrien og biopsykologien har fått en ny legitimitet. Koblingen kontroll og psykiatriske og psykologiske bedømminger vinner fram¹⁸.

Selvsagt finnes det andre behandlingsopplegg og påvirkningsmetoder som anvendes, og flere av dem er meget interessante, viktige og gode tiltak, men på tross av dette har det likevel vært en ideologisk og faglig tendens til at man har overfokuset på særlig programvirksomheten og den kognitive (atferdspsykologiske) metodikken¹⁹.

Sett mer prinsipielt og satt på spissen er på mange måter 1800-tallets forklaringsmåter og perspektiver igjen aktualiserte og da både relatert til forbedringstanken, differensieringen av fangegruppa, kontroll-, straffe- og rehabiliteringsidologien, men likeens i forhold til en biologisk/fysiologisk grunnforståelse.

Jeg skal i fortsettelsen av artikkelen trekke fram et par prinsipielle temaer som jeg mener er viktig å problematisere. Som presisert i innledningen, har jeg ikke til hensikt å lage en kritisk studie av den kognitive metodikken eller andre konkrete opplegg i denne artikkelen. Jeg er primært interessert i å stille spørsmål ved visse prinsipielle sider ved det faglige arbeidet, og da særlig relatert til forholdet mellom bruk av kunnskaper, kontroll og disiplinering. Men også menneskesyn og faglig tilnærming i tilknytning til subjekt-, objekt- og autonomispørsmålet er det aktuelt å si noe om. Analytisk basis vil blant annet være Hammerlins og Larsens bok *Menneskesyn i teorier om mennesket* (1997/2003) og de seks analysekomponentene²⁰ som angis der, nemlig menneskesyn, etikk/moral, ideologi, metode, teori og praksis. Disse vil bli brukt implisitt i presentasjonen. Ofte blir disse komponentene sett i et utvendig og atskilt forhold til hverandre, som for eksempel

18 Jfr. også M. Hörnqvist om *Risken ved riskbedømmingar*/ NSfK-seminar, Rörvig den 22-24 april.

Se også Mathiassen, C. (2003): Psykologer som retsvidenskabens fanger? Aarhus: Forum for Antropologisk Psykologi, nr. 12, s. 97-105.

19 Det skal også være pressiert at kognitiv metodikk ikke er en ensartet gruppebetegnelse, men at kognitiv metodikk også inngår som delkomponent i teoretiske, metodiske og praktiske tilrettelegginger som betegnes med helt andre begreper (jfr. ulike terapier, konsekvenspedagogiske tilnærminger, virksomhetsteoretiske opplegg, samtalegrupper med videre). Det er også uten tvil slik at enkelte fanger, av ulike grunner, også framhever at de har hatt nytte av programvirksomheten.

20 Hammerlin, Y., Larsen, E. (1997/2003): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad Notam/Århus: Klim.

Problemstillingen er også behandlet i Hammerlins tidligere selvmordsarbeider.

i et nytteorientert og pragmatisk perspektiv som på mange måter passer dagens effektorienterte ideologi: Bare metoden og praksis viser resultater i forhold til visse gitte målsettinger, virker det å være godt nok.

Tidsånden og den nye rehabiliterings- og forandringstanken

For å oppsummere: Sosial kontroll, disiplinering, sikkerhetstenkning, straffeideologiske grunnprinsipper og det straffende elementet, samt den samfunnsmessige isolasjonen, har alltid vært fengselssystemets basis. I tillegg har man hatt ulike ideologiske begrunnelser for hvordan man skulle påvirke den enkelte fangen til moralsk forbedring og rehabilitering. Tiltakene fra 1800-tallet har vært organisert etter et gammelt differensieringsprinsipp (med visse variasjoner) av fanger og 'kriminelle': Skillet ble gjort mellom 'de forbedrelige', og 'de ikke-forbedrelige'. Blant de forbedrelige var dem som var definert som leilighetsforbrytere og som hadde begått mer situasjonsbestemte kriminelle handlinger, og dem som ikke har behov for et systematisk tilrettelagt forbedringsopplegg²¹. 'De ikke-forbedrelige', som er en svært sammensatt gruppe, måtte uskadeliggjøres eller inkasiteres, mens dem som viste vilje til å endre seg skulle få en viss støtte. Dagens sortering bygger blant annet på prinsippet om at de som viser motivasjon og vil forandre seg, skal få positive utviklingsmuligheter, samtidig som man opprettholder prinsippet om at de som avsondres er en potensiell trussel ikke bare for samfunnet, men også for grupper av andre fanger; de skal sone under strengere kontroll. (S-R perspektivet står sterkt, likeså den 'gamle idéen' om 'de verdige mottakere' eller 'ikke verdige mottakere' av hjelp og støtte.)

Miljøperspektiv og den sosiologiske orienterte kriminologien og avviksforskningen hadde på slutten av 1800-tallet, etter annen verdenskrig og på 1960- og på 1970-tallet, en relativt sett sterk innflytelse: Det politiske perspektivet om kriminaliteten som særlig forårsaket av fattigdom, miljømessige forhold og sosial utstøting, påvirket ikke bare myndighetenes syn på 'de fattige klassers' trussel mot samfunnet, anomien og 'den moralske oppløsningen'. Den sosiale sorteringen var kommet godt i gang og bygde på ulike prinsipper og tilnærming.

I synet på lovbrøyteren vokser det fram ulike perspektiver som gir retning på hvordan den enkelte kunne påvirkes og styres, og faglig sett har forskjellen mellom oppfatninger om det utenfra- eller det innenfrastyrte mennesket vært avgjørende (Hammerlin, Y. & Larsen, E., 1997/2003). Grovt sett og idealtypisk kan vi altså skille mellom to ytterpunkter eller hovedkategorier der

21 Dette grunnsynet den gang gjenspeilet også den italienske kriminologiske skolens tidlige differensieringsprinsipper – om enn i noe mer modererte og mer utviklede former. Kriminaliteten ble knyttet til visse karaktertyper og slekter, og på 1920- og 1930-tallet fikk både slektsforskning og tvillingsundersøkelser stor betydning for forståelsen av kriminalitet og 'den kriminelle'.

man på den ene siden har et menneskesyn som bygger på grunnprinsippet om at den enkelte er ytrestyrt og formbar. På den andre siden, og dermed motsatt, et menneskesyn med et sterkt individualistisk subjektperspektiv, der den enkelte selv oppfattes å være sin 'egen lykkes eller ulykkes smed', og som skaper sine livsbetingelser og former seg selv gjennom sine handlingsvalg og sin moralske stillingstaken. Det rasjonelle menneskesynet står sterkt i den siste hovedkategorien. Det er vel relatert til disse to ytterperspektivene at vi kan finne de idealiseringene der ansvaret enten tas fullstendig fra den enkelte, eller omvendt ensidig overføres til den enkelte. Det utenfrastyrte menneskesynet varierer fra en streng sanksjonerings- og kontrollmetodikk til de sosiologiske, pedagogiske, psykologiske, medisinske eller psykiatriske skoleretninger som har et mer teoretisk og metodisk forankret objektperspektiv på mennesket (mennesket kan formes ved ulike metodiske teknikker). Men på individnivå har likeledes den innenfrastyrte menneskeoppfatningen preget fengselsideologien og mange fagmiljøer, og man har eksempler på forklaringsmåter og metoder som viser store historiske variasjoner – fra religiøse grublerier og moralske renselsesprosesser, til mer sublimе psykologiske, psykiatriske og pedagogiske teori- og metodeforankringer. Kort og godt avspeiler de to motsatte ytterpunktene et objekt- eller subjektssyn på enkeltmenneske.

En rekke problemstillinger kan avdekkes relatert til fengselssystemets ideologiske grunnprinsipper. De må selvsagt hele tiden bli studert, vurdert, kritisert og korrigert i forhold til menneskerettigheter og til andre humanistisk-ideologiske krav og verdier. Systemet påvirkes selvsagt også av dette. Et viktig spørsmål er likeledes hvilken betydning og mening fagprofesjonene skal ha i systemets virksomhet, og hvor integrert i systemets repressive ideologi og praksis ulike fagfolk og tiltak skal være. Dernest er det nødvendig å tydeliggjøre problemer knyttet til det enkelte mennesket som sitter i fengsel og dets reelle muligheter og begrensninger i systemet og i samfunnet ellers. Det er tendenser til å 'frigjøre' den enkelte mer enn fengselssystemet praktisk og ideologisk sett muliggjør, og det er nettopp velmenende fagfolk som kan komme i fare for å gjøre dette. Sammenblandingen eller utvanningen av behandling, påvirkning og omsorgsfulle tiltak og opplegg i et strengt undertrykkende, disiplinierende og regulerende straffesystem, kan framstå som tendenser til en uheldig forvirring og sammenblanding. Det er et viktig fagetisk spørsmål om hvordan man faglig sett skal forholde seg til straffegjennomføringen. Denne diskusjonen har vært lite aktivisert i det siste av fagpersonene selv²² og de fagmiljøene som er aktuelle²³.

22 I Norge har man vært opptatt av etiske spørsmål i fangebehandlingen i et viktig offentlig dokument om Kriminalomsorgen: St.prp nr. 27 1997/1998. En del etiske spørsmål tas også opp i Larsen E (red) (2001):*Etikk og moral på en utfordrende yrkesarena*. Oslo: KRUS/håndbok Og i undervisningen, men på tross av dette har diskusjonen etter min mening ikke vært grundig og dyp nok.

23 Se også Mathiassen, C. (2003) og Mathiassen, C. (2001).

Noen kritiske problemstillinger og utfordringer

M. Foucaults (1999, 2002) perspektiv om alliansen mellom makt og viten utfordrer til kritisk refleksjon og oppfølging. Ett av hans argumenter er at det moderne fengselssystemet er *en av* de moderne institusjonelle disiplinerings- og herredømmeformene som gradvis vokser fram fra 1600-tallet, og som styrkes institusjonelt mellom 1750 og 1850. Makten framtrer da annerledes enn ved den råde fyrstemakten: Disiplinen (og selvforvaltningen) som herredømmeform i det moderne borgerlig-kapitalistiske samfunnet, understøttet av filosofisk-ideologisk røtter fra opplysningsfilosofien, former viktige rasjonelle, sosiale institusjoner som skolen, fabrikken, sykehuset, hæren, fengselssystemet med videre²⁴. Kontrollen og disiplineringen siver ut i samfunnet, poengterer Foucault. Den disiplinerende institusjonen eller anstalten blir etter hvert den dominerende organisasjonsformen. Visse aktører får viktige oppgaver i systemet relatert til ikke bare straffevirksomheten, forbedring og rehabilitering, men også ved maktteknologisk utfoldelse og ved den (psyko)tekniske bemestringen av mennesket. Makt og disiplinering konstituerer viten og kunnskapsmakt. Systematiske registreringer og regelmessige observasjoner er et viktig informasjonsfundament og gir muligheter for en beregnende og forutsigbar strategi, men er også en del av maktproduksjonen og konstitueringen av kunnskap, og man ser for eksempel en sterk tendens til systematisk og detaljert registrering og dokumentarisk og registreringsmessig akkumulasjon i de nordiske landene i dag.

På mange måter er det snakk om maktallianser. Kombinasjonen viten og disiplinering blir sentral. Makten over detaljene, blir tydelige. Dette blir et betydelig maktpotensiale for den disiplinerende anstalten. Sentralt hos Foucault er at kontroll- og påvirkningsformene, med særdeles finslipte metoder, fører til en selysensurerende kontroll. Perspektivet er flyttet fra kropsstraffen til en straffeform som er rettet mot den enkeltes sinn/sjel/moral/samvittighet/tenkning. Fra å ha kontroll over kroppen, har man nå rettet seg mot å få kontroll over sinnet. Den enkelte tar opp i seg forståelses- og forklaringsmåter og underkaster seg kognitivt maktforholdene.

Et annet viktig perspektiv er at ved opprettelsen av disiplineringsanstaltene får ulike aktørgrupper spesielle sosiale oppgaver. Uten å fordype oss i Foucaults perspektiv, kan hans perspektiv spisses til og prøves kritisk ut på en prinsipiell måte med følgende utfordrende påstand: De ulike faggruppene som er involverte, er de blitt en del av det repressive systemets kontroll- og maktapparat. Enkelte faggrupper og fagpersoner (jfr N. Christies bok *Kriminalitetskontroll som industri*, 2000) har sett mulighetene for både yrkesmessige posisjoner og god fortjeneste ved salg av metoder og annet til fengselssystemet. Fengselssystemet er blitt en markeds plass, 'en industri'.

24 Denne tanken finnes også hos M. Weber, men Foucault utvikler den ved store mengder av historiske eksempler

Ikke uten en viss ironi ble det sagt på 1990-tallet at man skulle til land X for å shoppe et program eller opplegg.

Jeg vil på de kommende sidene analysere og diskutere ulike problemer som jeg mener kan oppstå på basis av den utviklingen som nå får innhold og form.

Det første problemfokuset er viet til noen tanker om fagaktørenes og fagprofesjonenes stilling, posisjoner og funksjoner i systemet. Den andre fokuset er knyttet til fangene selv og den situasjonen de er i. Frivillighet og autonomi presenteres som en etisk, metodisk og teoretisk forutsetning, men er det slik?

Problemfokus 1 – kritisk refleksjon om fagaktørenes kunnskapsformidling, oppgaver og posisjoner i forhold til det repressive systemet

Det er en motsetning mellom straff og behandling. Et første spørsmål man kan stille seg er om psykologer, pedagoger, psykiatere, sosiologer og andre med behandlende og omsorgsmessige oppgaver, har fått en funksjon og posisjon i fengselssystemet/kriminalomsogssystemet der behandlingsoppgavene stadig mer influeres (eller kanskje til og med forstyrres) negativt av fengselssystemets kontroll- og påvirkningsoppgaver, men også dets effekt- og resultatorientert målsettinger. Både psykologer og psykiatere har utviklet kontroll- og registreringssystemer som uten tvil er sterkt kontrollerende og detaljstyrende, og som både brukes i et myk- og i et hardperspektiv. Man må da spørre om det er slik at de metodene og tiltakene som anvendes ikke bare har basis i den enkeltes omsorgs- og behandlingsbehov, men også er påvirkningsopplegg med et innhold og en form der kontroll og disiplinering av fangene blir en viktig tilleggskomponent? Eller er opplegget slik at kontroll- og disiplineringsoppgaven kamufleres med legitimitet i behandlings- og omsorgspraksisen? Og omvendt: Legitimerer systemet sublim kontroll- og disiplineringformer ved bruk av psykologisk og psykiatrisk metodikk? Kan det ikke tenkes at mykperspektivet har en hard kjerne? Man må også spørre om man er bevisst rollevalget eller om man ikke har reflektert godt nok over det?

Tar man for eksempel utgangspunkt i enkelte av de tidligere nevnte kognitive programmer som er innført så må det betones at programmanualene er laget for at de skal påvirke, spore eller oppmuntre den deltakende fangen til en annen forståelse og selvkontroll. Selv om endringer av individets tenke- og væremåte står i sentrum, bygger programkonseptet og matrisen på en generaliserende forståelsesramme, og en del av oppleggene har på mange måter karakter av å være en mekanisk sjablongpedagogikk med lite fleksibilitet og få muligheter for individuell og kulturell tilpasning. Også kriminologisk sett er perspektivet for begrenset: Kriminaliteten forstås i et psy-

kologisk preget individperspektiv, og ved en oppfatning om at den enkelte velger kriminalitet særlig på grunn av kognitive begrensninger, feiltenkning eller umoralske motiver. Årsakene til den kriminelle virksomheten blir dermed sett på som hovedsaklig holdningsmessige. Tankemønstrene²⁵ og tankeinnholdet må forandres. Ofte opererer man med typifiseringer av 'den kriminelle' eller 'det avvikende'. Som tidligere presisert er den teoretiske bakgrunnelse myntet på et menneskesyn, en kriminologisk forståelse og ideologi om moralske ansvarskrav som er svært individualistiske. Det er gitt at individet tenker og handler feil, og det tenker og handler truende mot samfunnet. Det nevnte fagperspektivets forståelses- og definisjonsmakt er tydelig på individets ansvar. Fangen eller programdeltakeren påvirkes og blir bevisst til denne ansvarsforståelsen. Polemisk og overforenklet sagt: Bare den enkelte endrer sin tenkemåte, går det ham/henne bra i verden. Utenverdens mangelfulle konkrete og praktiske tilrettelegginger, sosial avsondring, stigmatisering og annet, er noe den enkelte må lære å forholde seg til, håndtere. Metodene er preget av en metodologisk individualisme og en forståelse som er svært reduksjonistisk, moralistisk, kognitivistisk og mentalistisk. Det er klare tendenser til at det samfunnsmessige og det individuelle ses i et utvendig forhold. Ikke bare det. I en del tilfeller, der man også trekker inn det samfunnsmessige, blir både forståelsen av det samfunnsmessige og av kriminalitetens årsaker for begrenset og reduserende. Følgende spørsmål kan derfor stilles: Kan ikke denne individualistiske aksentueringen føre til større sosial og psykisk sårbarhet hos enkelte? Dessuten: Evalueringer av programmer og andre opplegg fokuserer ofte på de positive resultatene og legitimerer dem blant annet ved fornøyde deltakere. Det er selvsagt bra at deltakere har positive opplevelser, men hva den som ikke fullfører opplever, og hva den som ikke registreres på en positiv måte har av tanker og følelser – det vet vi lite om. Og videre: Hvem har det etiske ansvaret hvis den enkelte deltakeren får betydelige problemer på grunn av opplegget? Fengselsystemet har relativt sett få tilbud; det er kort og godt ikke så mye å velge mellom: Kan ikke de begrensede valgmulighetene indirekte påvirke den enkelte til valg av opplegg som egentlig er feilaktige for personen? Det som jeg tidligere har kalt 'samfunnets og hverdagens lidelsesproduksjon'²⁶, prosesser og forhold som ødelegger eller svekker *den enkeltes* livskvalitet, livsutfoldelse og livsbetingelser, og som gjør den enkelte sosialt, psykisk og fysisk sårbar, drøftes for lite eller svært ufullstendig

25 Eksempler som er nevnt i enkelte programmer som tankemønstre som er identifisert kan være forbundet med kriminalitet kan være selvsentrering, maktorientering, kontrollbehov, kortsiktig og impulsiv tankegang, usammenhengende tankegang, sentimentalitet, superoptimisme osv.

26 Se mine selvmordsarbeider, blant annet Hammerlin, Y., Schjelderup, G. (1994): *Når livet blir en byrde*. Oslo: Ad Notam.

konkretindividuell og samfunnskritisk i flere av disse oppleggene²⁷. Det er en klar svakhet når individforståelsen står i et utvendig forhold til de samfunnsmessige betingelsene, og når individet ikke ses i et indre forhold til de konkrete samfunnsforholdene som det har hatt og har sin livsvirksomhet i. Spørsmålet er da: Formidler man med denne formen for metodologiske individualisme et vrengebilde? – på tross av at behandlere og andre aktører virker i god hensikt, kan det produseres og formidles kunnskap i ulike tiltak og programmer som kan representere det motsatte av intensjonene om bevisstdannende prosesser? I de nordiske kriminalomsorgene framheves det, som før sagt, at den enkelte ikke bare har ansvar for sin kriminalitet, men også for sin egen rehabilitering²⁸. En slik tilnærming avdekker åpenbare svakheter i forståelsen av forholdet mellom individ og samfunn.. Man er mindre interessert i de sosiale og samfunnsmessige mekanismene som har ført til betydelig sosial sårbarhet og marginalisering. De nye norske og svenske fangeleveårsundersøkelsene viser at man i atskillig større grad må fokusere på sosiologien og sosialpsykologien i kriminalitetsforståelsen og i det forebyggende, omsorgs- og behandlingmessige arbeidet.

Også forståelsen av fengselssystemets begrensninger blir ofte undervurdert. Det er heller ikke tatt godt nok hensyn til den fengselssosiologiske og fagkritiske kunnskapen som er produsert. Man ser stadig flere tendenser til at oppmerksomheten rettet mot fengselshverdagens lidelsesproduserende sider²⁹ nedtones til fordel for fokuseringen på de positive mulighetene. Fengselsvirksomhetens konsekvenser som belastende straffe- og kontrollsystem forminskes. Av og til kan man få følelsen av at fengselsverdens lidelsesproduksjon er satt i klamme. Fengselssystemet framstilles da annerledes enn ved dets vesensbeskrivelse. Selv om fengselssystemene i dag er svært forskjellige i form og innhold, har de likevel en frihetsberøvende, kontrollerende og straffende hovedfunksjon. Det finnes imidlertid åpne fengsler som er lite fengselsaktige, og det finnes lukkede systemer som er klassiske i innhold og form; det finnes fengsler med lavere og høyere sikkerhets- og kontrollnivå, og det finnes institusjonsformer med opplegg som er konsis-

27 For Norges del har jeg registrert at ATV-samtalegruppene/-programmene og Brottbrytet gjør det. ATV (Alternativ til vold) – et opplegg, hvor det reflekterende og bevisstgørende står centralt. Oplegget er utviklet av psykologene P. Isdal og M. Råkil. Fanger, betjenter og psykologene inngår i et tverrfaglig samarbeid. Betjentene leder samtalegruppene.

28 Dette var ikke tilfellet i den markante grad på 1970-tallet: I Norge ble det utgitt en Kriminalemelding, St.m. nr. 104 (1977/1988) under en sosialdemokratisk regjering, der kriminaliteten først og fremst ble forstått relatert til de konkrete livsbetingelsene som den enkelte levde under. På mange måter ble den enkeltes kriminalitet og avvik betraktet som et produkt av de samfunnsmessige betingelsene og det sosiale liv han/hun var virksom. Kriminaliteten ble i høyeste grad politisert på et klassemessig grunnlag.

29 Se Hammerlin, Y.: Fangenes tapsliste (i Hammerlin, Y. Tidsglimtet (1994).

tente og helhetstenkende i både menneskesyn, teori, praksis og metode der forholdet mellom individ og samfunn er idébasisen for virksomheten – og omvendt, det er en rekke tiltak som er mer fragmentariske. Men uansett hvor progressivt og åpent systemet er, så er straff og frihetsberøvelse en gitt begrensning som får sine negative hverdagsuttrykk, relasjonelle og praktiske konsekvenser.

Enkelte tiltak, visse programmer osv. bygger på en systematisk evaluering og registrering av den enkelte deltakers innsats i tiltaks- og programtiden. Det er i hele tatt en økende tendens til detaljert registrering av fangen, og det er utviklet omfattende registreringssystemer. Generelt i Kriminalomsorgen legges det nå opp til en detaljert og en systematisk registrering av den enkelte fangen som kan få negative konsekvenser for tilliten og tryggheten som er nødvendig i ulike opplegg. Det kan uten tvil oppstå etiske problemer på mange måter hvis, og det kan ofte være et krav, den enkeltes soningsforhold og soningstilbud er avhengig av kontrollørens skjønsmessige vurdering av den enkeltes positive eller negative holdninger og eventuelle endringer i væremåten i løpet av programperioden. I Norge hevdes dette å være et problem for særlig residivister og forvaringsdømte etter den nye straffegjennomføringsloven.

Det blir viktig å stille spørsmål om fagaktørene klarer å opprettholde en omsorgs- og behandlingsstrategi/-rolle som er *fristilt* det å være en kontroll- og disiplineringsmakt for det repressive kontroll- og påvirkningssystemet, og om det overhode er mulig å gjøre seg fri fra fengselssystemets kravstruktur strukturelle disiplineringsbetingelser³⁰? Uansett svar, kreves en faglig og etisk begrunnelse for det valget som er foretatt.

Tidsånden har nok ført til en viss utglidning, ikke minst gjennom de innspillene som er kommet fra USA, Canada og England. En tidsmessig faglig moteriktighet er en annen faktor som kan hindre nødvendig kritisk refleksjon. Det er derfor relevant igjen å rendyrke problemstillingen på en spiss måte, og stille spørsmål om grupper av psykologer, psykiatere, pedagoger og andre med behandlingsoppgaver i fengselssystemet er blitt finmekanikere innen for den sosiale ingeniørkunsten og dermed maktfulle utøvere av maktperspektiv i mer sublimetoder, omformet ved en gitt og konstruert modell-, problemdefinisjons- og kunnskapsmakt.

Det er urovekkende hvis for eksempel kvalitetskriteriene for metoder som samtalegrupper, programmer og annet blir målt med basis i styringsrasjonalitetens effektkrav og suksesskriterium om ikke ny kriminalitet, framfor

30 Mathiesen, T. (1978): Den skjulte disiplinering. Oslo: Pax forlag. Mathiesen skriver at det som kjennetegner den usynlige disiplineringen – i motsetning til bruken av fysiske virkemidler – er at den er strukturell (s.11). Han trekker også inn observasjoner i denne sammenhengen. Den usynlige disiplineringen er også en dagligdags tvangsform.

rehabilitering, habilitering og behandling i et prosessuelt behandlings- og omsorgsperspektiv relatert til den enkeltes behov. Et nødvendig mangfold i hjelpe- omsorgs- og behandlingstiltak kan da snevres inn hvis de definerte effektene er suksesskriteriene på god behandling. Alvorlig og negativt er det også hvis registreringssystemer og personevalueringer av den enkelte fangen, og hans eller hennes væremåte og framgang ut fra visse gitte målbare kriterier, skal registreres systematisk og påvirke den enkeltes soningssituasjon og opplegg. Andre etiske problemer kan avdekkes: I hvilken grad og på hvilken måte man i de respektive oppleggene kan påvirke den enkelte til å presentere sin kriminalitet og problemer i grupper. Det er óg et spørsmål om man under samtaler og diskusjoner i en gruppe med særlige sensitive temaer for den enkelte, får en tilrettelegging og oppfølging som sikrer personens integritet under og etter gruppesamtaleøktene. Helt sentralt er det å stille spørsmål om presset på fangen til å vise positive forandringer i være- og tenkemåte, særlig med indirekte krav å ta aktivt del i gruppesamtaler, programmer og annet, kvalifiserer til det som betegnes frivillig tilslutning i opplegget (dette vil bli drøftet i neste underkapittel).

Ut fra fengselssystemets betingelser kan man problematisere om de nevnte fagaktørene, som nå preger mange opplegg, har foretatt etiske refleksjoner i et helhetlig perspektiv der mulige motsetninger mellom behandling, kontroll, disiplinering og påvirkning er grundig diskutert og gjennomtenkt. Vi har i dag tre arenaer som forvalter behandling og påvirkning: *For det første* den gruppa fagfolk som arbeider på et psykologisk og pedagogisk metodisk grunnlag i systemet med behandling, disiplinering og påvirkning under åpne eller kanskje til og med mer tilsørte former og målsettinger. *Dernest* er det de oppleggene som tvinges inn på systemets premisser og preges av systemets målsettinger om helt bestemte effektivitets- og suksesskrav, og da særlig ikke ny kriminalitet og ikke stoffbruk som hovedmålsetting. *Den tredje arenaen* består av fagfolk som er behandlingsprinsipielle: De vil ha en behandlings- og omsorgsrelatert tilrettelegging ut fra den enkeltes behov og situasjon som både teoretisk, metodisk og i praksis ikke skal blandes med det repressive systemets krav og innhold. Mange som sitter i fengsel er sterkt omsorgs- og behandlingstrengende, og hjelpe-, behandlings- og omsorgsbehovet som det vises til (blant annet i mange forskningsrapporter og i de nevnte nye svenske og norske fangeleveårsundersøkelsene) tydeliggjør behovet for et faglig og metodisk mangfold. De må derfor gis trygghet og integritet i en omsorgs- og behandlingssituasjon der ikke kontroll, overvåking, sanksjonering, disiplinering, omsorg og behandling blandes innenfor et repressivt straffegjennomføringssystem. Igjen kan vi gjenta problemstillingen: Spørsmålet er om enkelte fagpersonenes fagutfoldelse på enkelte eller flere områder er blitt en forlengelse av myndighetenes sanksjons- og kontrollsystem, og av å være en sublimert psykoteknisk og atferdsmessig sosial kontroll for disiplin og underkastelse framfor å være et opplegg for et frigjørende bevisstgjørings- og (be)handlingsperspektiv. Eller

kanskje man har tenkt seg – på tross av mulige motsetninger – å kombinere de ulike perspektivene? Det er i alle fall tendenser til en sammenblanding som må problematiseres og diskuteres både på et faglig og etisk grunnlag. Samarbeidet mellom psykiatri og straffesystemet har alltid vært de, selv om mange psykiatere har i perioder vært kritiske til det. Den nevnte aktuelle diskusjonen som nå pågår om psykiatriens og psykologiens muligheter til sikre diagnoser og prediksjoner om farlighet vekker til liv ikke bare diskusjonen om kvaliteten ved den faglige kompetansen for å kunne forutsi kommende kriminalitet, men stiller i høyeste grad dypere etiske spørsmål om forholdet mellom behandling, definisjonsmakt og kontroll. Flere har over flere år holdt strengt på skillet mellom behandling og den disiplinerte kontrollen og vist til motsetningsforholdet mellom dem. Andre har kritisert prediksjoner om for eksempel farlighet på et faglig og etisk grunnlag. Som før presisert: Det kan synes som om det nå er et skifte i holdningene, og at en diagnostisk kultur og legitimitet er på vei inn igjen med større tyngde enn tidligere.

Og hva med Foucaults perspektiv og kritikk? Det synes som han har rett i at makt produseres hele tiden ikke minst i og gjennom opplegg der faglig kunnskaps- og definisjonsmakt virker med kraft. Om denne makten alltid er en positiv produksjon kan synes diskutabel. Makt, både i åpne og skjulte former, men også avmakt, maktesløshet og motmakt, produseres hele tiden på de ulike arenaene i fengselsvirksomheten. Spørsmålet er om ikke den sublimе og mer skjulte og strukturerte maktproduksjonen og utfoldelsen også fører til raffinerte motmakts-, avmakts- og maktesløshetsformer? Det er klare tendenser til at fagmaktens virksomhet styrkes i den moderne fengselsvirksomheten; spørsmålet er da om den produseres under autonome betingelser, om den underkastes eller blir en del av systemmakten, og at den dermed også blir en maktforlengelse i og av systemet – på dets premisser? Det er uten tvil en stor etisk og faglig utfordring hvis mange fagpersoner utøver en virksomhet som får negative selvdisiplinerende virkninger, og at de framstår mer som repressive systemers og institusjoners medprodusenter. Selvsagt trenger vi opplegg og tiltak som arbeider med behandlingsopplegg og med menneskers holdninger og bevissthet; selvsagt må vi forme konfronterende og reflekterende dialoger og behandlingsformer som arbeider med den enkeltes tenke- og væremåter. Det er også uten tvil slik at enkelte i visse situasjoner kan være til fare for andre. Det er også uten tvil slik at enkelte i visse situasjoner kan være til fare for andre. Det finnes også dem som er sterkt manipulerende, undertrykkende og maktbegjærlige og som har en kriminell ideologi som de vil bruke til sine egoistiske livsprosjekter. Tiltak må derfor rettes mot både den aktuelle personen og på basis av utenverdens trygghet. Det finnes også dem som er sterkt manipulerende, undertrykkende og maktbegjærlige og som har en kriminell ideologi. Tiltak må derfor rettes både mot både den aktuelle personen, men også formes på basis av utenverdens trygghet. Men det er viktig å holde fast ved at behandlings-, omsorgs-

og kontrolltiltak må skje i et subjekt- og førstepersonsperspektiv der den enkeltes integritet, situasjon og behov er basis for opplegget og kontrollformen som velges³¹. En ensidig sikkerhets sanksjonerende og isolerende tilrettelegging mot dem som betegnes som 'kynikere', 'de farlige' og 'de ondsinnede kriminelle' får flere fagetiske og etiske konsekvenser. Kravene fra departementsledelsen og politikere om en slik sortering er sterke, men et ensidig hardperspektiv, som så ensidig bygger både på kontroll- og sanksjonsmodell, er både for reduksjonistisk og skadegjørende. Dessuten bryter den inn i både den enkelte fanges integritet, og utfordrer både humanistiske idealer og den enkelte betjentens og andres trygghet og sikkerhet.

Det neste spørsmålet blir, som en oppfølging av ovennevnte problemstillinger, i hvilken grad og på hvilken måte er det mulig å definere fangenes valg som frie og frivillige? Denne problemstillingen krever en omfattende presentasjon, analyse og drøfting, derfor er en artikkelmessig avgrensning nødvendig: Det neste underkapitlet blir et grovhogd innspill av noen problemstillinger og analysekomponenter som vil antyde noen prinsipielle sider i problemkomplekset.

Problemfokus 2 – til kritisk refleksjon: Er fangene subjekter eller objekter for systemets bruk av andre aktørgrupper som middel for kontroll og disiplinering?

Spørsmålet er om man forholder seg til den enkelte fangen bare som et objekt for tiltak eller om personen blir betraktet i et førstepersonperspektiv og da som en handlende og skapende personlighet, et subjekt, som i samarbeid med fagpersoner velger fritt og autonomt innenfor de påvirknings- og behandlingstilbudene som gis? Straffeteoretisk forutsettes at den straffbare handlingen er valgt av gjerningsmannen – sånn sett ansvarliggjøres personen. Fengsel er frihetsberøvelse. Men er man fri i en behandlingssituasjon? – fri i forhold til påvirknings- og behandlingsmetodikken? – og da særlig i en total institusjon som fengsel? Bruk av samme påvirknings- og behandlingsmetodikk er heller ikke det samme i og utenfor fengsel – eller er den det? Får den ikke en forskjellig betydning og mening? En rekke utfordrende og grunnleggende etiske og faglige spørsmål kan stilles; jeg skal nøye meg med noen problemstillinger.

i) Måten, man har formet visse tiltak på, tilkjennergir at subjektsperspektivet er begrenset. Programmanualer og samtalegruppers tilrettelegginger,

31 Mathiassen, C. (2003): Psykologer som rettsvidenskabens fanger? Aarhus: Forum for Antropologisk Psykologi, nr. 12, s. 97-105.

Mathiassen, C (2001): Skjæbnefortællinger og økologi. I Psyke & Logos 2001, 22. København: Dansk psykologisk Forlag.

Se også Hammerlin, Y., Kristoffersen, R. (1997) Habilitering som livsmestring (1997). Oslo: KRUS.

oppleggenes innhold og form, kan være strengt angitte på forhånd og da formet etter noen bestemte teoretiske, metodiske og praktiske forutsetninger. De representerer således også en form for strukturell disiplinering³². Den enkelte skal dessuten virke innen for en systematisk og strukturell tilrettelegging der straffeideologi og sikkerheten er bærekraften. Men det finnes óg opplegg i fengselssystemer der den enkelte som handlende og skapende subjekt er en forutsetning for endrings- og habiliteringsprosesser, og der den enkelte utvikler både opplegget og virkebetingelsene ved kollektiv og individuell virksomhet. Det er altså klare forskjeller: For en del soningsforhold, opplegg og tiltak står objektperspektivet sterkt; for andre er subjektperspektivet mer tydelig. Generelt sett har likevel de fleste av tiltakene og oppleggene mer karakter av å betrakte den enkelte objektmessig eller som et objektivert subjekt. Det er klare tendenser til at forståelsen av individet og den enkelte som personlighet preges av et perspektiv der individ og samfunn oppfattes i et utvendig og atskilt forhold. Også kriminaliteten psykologiseres på et individuelt grunnlag. Den samfunnsmessige analysen bli da svak, og det gjelder også forståelsen av forholdet mellom individ og samfunn.

Et neste spørsmål er om den fagmetodikken som velges og utøves (for eksempel i enkelte programvirksomheter) løsriver individet fra de samfunnsmessige forholdene og de sosiale betingelsene på en slik måte at han/hun ses atskilt fra den hverdagens og samfunnets lidelsesproduksjon som har muliggjort at den enkelte har fått en betydelig sosial og psykologisk tapliste. Internaliserer den enkelte gjennom tiltaks- eller programopplegget et tankemønster og en væremåte som betyr personens tilpasning til fortsatt sosial undertrykkelse og dårlig livskvalitet ?

Andre prinsipielle spørsmål kan i tillegg stilles: Støtter fagfolkene på en måte der den som er svakere i situasjonen inngår et likeverdig forhold, eller er det et fare for, som Uffe Juul Jensen sier, at »mennesker kan fastholdes i en passivitet og avhengighet hvis det avskjæres fra mulighetene til å tilegne seg ferdigheter som de har bruk for å kunne utfolde seg og løse motsetninger og problemer.»(Juul Jensen 1987, s. 54). Det blir derfor svært viktig å avdekke om de oppleggene som iverksettes bygger på solidaritet og likeverdsprinsipper og om den enkeltes integritet sikres i de ulike oppleggene.

ii) Å betone at en fange er et fritt skapende individ som velger fritt innen for så strenge kontroll- og sikkerhetsorienterte systemer som fengselsarenaen er, er imidlertid svært problematisk. Det argumenteres prinsipielt for frivillighet, og det hevdes ofte at den enkelte fanges deltakelse er frivillig, men hva betyr frivillig deltakelse i denne sammenhengen og i denne konteksten? – og hva innebærer egentlig frivillighet i et lukket, kontrollerende, sanksjonerende og ufritt miljø med svært få valgmuligheter? Det vi kan slå

32 Jfr. Mathiesen, T. (1978) og hans perspektiv på den skjulte disiplineringen.

fast er at bruken av ordene frihet, frivillighet og autonomi er lite diskutert og dermed lite problematisert. De presenteres ofte med en viss selvfølghet. Fagetisk kan det være etisk legitimerende, for hvordan kan ulike opplegg og tiltak forsvares i et fengselssystem hvis ikke basis er frivillighet³³?

Forestilling om at den enkelte fangen velger fritt må relateres til de kontekstuelle betingelsene og den krav- og kontrollstrukturen som er deres hverdag. Det gir ingen mening ikke å operere med et frihetsbegrep som ikke knyttes til den ufrie situasjonen den enkelte er i. En absolutt frihetsforståelse er problematisk³⁴. I beste fall kan 'friheten' i fengsel defineres som en relativ frihet, eller kanskje bedre, relativ ufrihet (det betyr ikke at man i visse situasjoner kan kjenne seg eksistensiell fri). Vi kan òg antyde muligheter for en skinnfrihet, eller falsk frihetsbeskrivelse. Antakeligvis må man stille frihetsproblemet annerledes for så å prøve å utvikle en helt ny forståelse av frihets-, men også frivillighetsbegrepet, relatert til det ufrie sosiale og materielle systemet som fengsel er. Fengslets mening og betydning, dets vesen, er nettopp et ufrihetens system med strenge straffe-, kontroll- og sikkerhetstiltak; ufrihet, kontroll, bevoktning og disiplinering tilhører selve fengselshverdagen. Man bevoktes og man underkastes kontroll- og regelstyringen; man utfører dessuten en egenkontroll og systemdisiplinering ved egne handlinger og virksomheter som konstituerer og forsterker ens egen ufrihet. Kort og godt: Hva betyr egentlig frie valg i et fengsel? Hva betyr frivillighet i fengselssystemet? Ved siden av de sosiale og materielle betingelsene som danner rammen for ufrihetsopplevelsen, er det viktig å poengtere at frie valg også må knyttes til grundige informasjoner og kunnskaper om det som man skal ta del i. I tråd med dette gis det nødvendige og gode nok informasjonen om for eksempel behandlingsopplegg, tiltak og programmer? Presenteres det godt nok hva tiltaket, programmet osv. bygger på av menneskesyn, ideologi, teori, praksis, metode og etikk? Tydeliggjøres godt nok svakheten og styrken i opplegget? Tar man opp eventuelle bivirkninger og ettervirkninger?

I de 20 år jeg har vært forsker i fengselsvesenet er svaret entydig når man samtaler med den enkelte fangen om hans/hennes frihetsopplevelse: Jeg tror ikke jeg noen gang har møtt et fengslet menneske som har svart at det opplever seg fritt og kan foreta frie valg i et lukket og kontrollert fengselssystem. Tvert om. De situasjonelle og saksrettede valgmulighetene formidles som svært begrensede: I og med at valgmulighetene er så innskrenkede og (kontroll og disiplinering)strukturen så total, kompakt og tilretteleggende,

33 Riktignok har man sett, som man kunne registrere på 1970-tallet, at tvangsbehandling igjen diskuteres.

34 Men Sartre har et interessant poeng. Hans tanke om en fullstendig frihetsfølelse fordi man kan yte motstand under totalitære forhold, gir en opplevelse av egne valg og beslutninger som frie. Det kan muligens bestemmes som en subjektiv opplevd, situert og eksistensiell frihet.

vil valgene ofte preges av ambivalens og usikkerhet. Det er ikke dermed sagt at mange ikke kan ha positive opplevelser av ulike tiltak som de er med på, opplegg som de hevder at de kan ha stor nytte av. Et fengselsopphold kan vise til betydelige variasjoner som får konsekvenser for hvordan man opplever eventuelle selvstendige valg og frivillighet: Å sitte i de minst fengselsaktige og åpne soningsformene kan gi et noe mer nyansert og positivt bilde; det samme gjelder de ulike virksomheter på de 'friarenaene' som er i et lukket fengsel (for eksempel situasjonsmessig frihetsopplevelse på skolen, på arbeidsplassen, i biblioteket, i samtalegrupper). Generelt kan det betones at for de åpne fengselssystemenes vedkommende presiseres den relative friheten på en sterkere måte, i motsetning til det lukkede systemet, der den absolutte eller relative ufriheten aksentueres.

Man skiller teoretisk ofte mellom to former for frihet – den negative og den positive friheten. *Den negative frihetsbegrepet* går i korthet ut på å forstå friheten *fra* ytre hindringer eller begrensninger, for eksempel statens, kollektivets, gruppas eller enkeltindividets innblanding. Ytre hindringer kan være i form av strukturelle, materielle, sosiale og ideologiske betingelser. Den enkelte skal da være fri til å kunne gjøre hva han/hun vil. Den liberalistiske frihetsforståelsen har ikke minst hatt et feste i dette negative frihetsbegrepet. Både Hobbes og Bentham bygger på et rendyrket negativt frihetsbegrep, og da som frihet presisert som fraværet av fysiske og rettslige hinder. Det finnes imidlertid et mer relativt negativt frihetsbegrep der hindringer er mer eller mindre alvorlige trusler mot friheten. Det kan for eksempel finnes indre hindringer for friheten i form av frykt, hat, bristende kunnskaper, falsk eller fordreid bevissthet osv.

Det positive frihetsbegrepet poengterer den enkeltes eller kollektivets frihet til noe. Man betoner for eksempel fri utfoldelse *til* å forme sitt eget livsprosjekt. Man er fri bare når man kan ha kontroll over egen livsførsel og handlinger. Spørsmålet er om den enkelte kunne ha valgt annerledes og om han/hun er så fri og autonom at handlingen og valget kan defineres fritt. Igjen aktualiseres problemstillingen: Hvor fri er den enkelte i et (fengsels)samfunn? Kan man leve i et samfunn og samtidig være fri fra det? Og hvor fri er man på visse sosiale arenaer? Både den kunnskaps- og erfaringskapitalen man har, de holdninger, de følelser og de ideer, normer og idealer man lever etter, påvirkes av det konkrete livet både man selv og andre har levd. Disse betingelsene er knyttet til enkeltes tenke- og væremåte og hans/hennes sosiale og materielle livsbetingelser. Valg man foretar bygger på disse betingelsene, men ved handlingsvalget som gjennomføres retter man også blikket mot en framtidig situasjon som preges av nåsituasjonen og av dette historiske forløpet. Friheten man har kan graderes og må bedømmes konkret. I visse situasjoner er man svært bundet og valget får karakter av å være tvangvalg; i andre er man friere – men ut fra ovenstående ikke helt fri som fristilt de gitte betingelsene. Det kan være slik at det som kan være en fri utfoldelse for en person, kan være låst og ufri for en annen. Det

er likeens en forutsetning at man alltid må forholde seg til gitte vilkår som påvirker valget. Hvert menneske har dessuten en sosial- og individualhistorie, og en kunnskaps- og erfaringskapital som er preget av omstendigheter og livsbetingelser.

Noen avsluttende kommentarer

Som antydnet innledningsvis må jeg nøye meg med denne grovhogde og høyst foreløpige, ansatspregede framstillingen av noen av de problemområder som jeg for tiden studerer.

Vi kan oppsummere med at frihetsproblematikken må studeres mer konkret og relativ, også frivillighetsbegrepet må problematiseres. Men hva med autonomien?

Er autonomien som er søkt oppnådd gjennom ulike tiltak et vrengebilde, og må den heller begrepsfestes som en pålagt autonomi, en kamuflert, en artifiisiell eller en falsk autonomi? – eller kanskje heller en psevdautomi? Eller er det omvendt – at autonomien *er* reell. Sett ut fra de konkrete regel- og normstyrende tilretteleggingene og den metodikken som anvendes i manualer osv., presenteres kunnskapsformidlingen og problemvalgene med stor faglig autoritet (for eksempel som tidligere nevnt som forskningsbaserte, effektive med gode resultater). Den individuelle selvforvaltningen og selvkontrollen formes gjennom utenfrastyring (fagpersonenes metodiske og praktiske organisering), samtidig som den enkelte skal internalisere den programmerte forståelsen og metoden, gjøre den til sitt eget handlings-, tenke- og refleksjonsmønster. Dermed overføres de utenfrastyrte påvirkningene til å bli et (selv)disiplinerende og tilpasset grunnlag for den enkeltes væremåte. Spørsmålet er om eller eventuelt på hvilken måte dette er uetisk, og om det er en faglig anstendig tilrettelegging som virkelig tar var på subjekt- og førstepersonperspektivet. Det er selvsagt helt nødvendig at man velger bort kriminelle handlinger, eller at man unngår situasjoner der man vet at det er store muligheter for at kriminelle overgrep mot andre vil utføres. Dette gjelder ikke minst ulike overgrep mot andre. Sånn sett er individuelt tilpassede behandlingsopplegg og et opplegg med en konfronterende dialog om den enkeltes kriminalitet nødvendig. Men en del tiltak har elementer av å stigmatisere den enkelte ved at man karakteriser tenke-, være- og handlemåter ut fra personlighetsbedømmelser og ved asosiale karakteristikk. Slik sett blir personen i bunn og grunn sett på som et asosialt handlende individ som skiller seg fra 'de normale' og velintegreerte. Mange som sitter i fengsel er avhengig av hjelp, men denne avhengigheten må gi muligheten for at den enkelte som får hjelp og behandling, eller tar del i et opplegg, ikke bare blir eller opplever seg selv som passiv mottaker og et objekt for tiltak. Han/hun må bli oppfattet som et skapende og handlende subjekt med integritet, og som gjennom solidarisk oppfølging kan frigjøre seg fra de betingelsene

som hindrer personen i en positiv og god livsutfoldelse og muligheter for integrering. Rehabilitering og integrering avhenger også av at samfunnet er villig til å ta imot den som har det vanskelig. Det er altså ikke bare snakk om den enkeltes *vilje* til forandring og integrering.

Et helhetlig perspektiv på mennesket er grunnleggende. Den enkelte må forstås på ulike nivåer og i et sosialt og samfunnsmessig perspektiv. Man må utvikle opplegg som tar vare på den enkeltes integritet og behov, og som forstår personen i et helhetlig perspektiv og som en handlende og skapende personlighet. Det er nødvendig å analysere ulike metoder og tiltak ut fra både ideologisk feste, menneskesyn, etikk/moral, teoretisk fundament, metode og praksis. Disse seks komponentene skilles i mye av det som gjøres, slik at enkelte av komponentene enten blir dominerende eller mer eller mindre enerådende. Dermed svekkes et førstepersonperspektiv der den enkeltes situasjon og behov står i sentrum for ulike frigjørende solidariske og omsorgsrelaterte tiltak som gjør både friheten, valgene og autonomien reell. Det er mange grunner til å ta både Foucaults (2002/1999) og Mathiesens (1987) kritiske innspill om (skjult og åpen) disiplinering og kontroll alvorlig. De er meget aktuelle i denne diskusjonen. Det er for tiden en tendens til at et fragmentarisk og teknokratisk menneskesyn dominerer i fengselssystemene, og at den enkelte blir mer et objekt enn et subjekt for tiltak og opplegg. Men også et atomistisk, psykologistisk og mentalistisk menneskesyn dominerer enkelte miljøer. Sånn sett underkastes personen også utvendigstyringen og den eksterne kontrollens sublimetoder ved internaliseringen og endring av tankemønstre. En optimistisk tanke har rådet grunnen: At det går an å rehabilitere mennesker i fengsel bare man har de rette metodene. Et menneske kan ikke rehabiliteres i et fengsel. Rehabilitering kan bare skje ved integrering i samfunnet. I fengsel kan man i beste fall sette i verk en rehabiliteringsprosess som på sikt kan føre til rehabilitering og integrering. Det man først og fremst kan gjøre er å sette i gang en habiliterings- og delhabiliteringsprosess (i betydningen dyktiggjøre på enkelte områder). Det gjøres mye godt i fengselssystemet, alt er slett ikke så galt som enkelte hevder, men de gode tiltakene og oppleggene kjennetegnes først og fremst ved et helhetlig menneskesyn og et opplegg som tar vare på personen som er fengslet med en integritet som et likeverdig menneske, en handlende og skapende personlighet som sliter med livsbetingelser og med problemer som *også* må forklares som samfunnsskape (det er uten tvil et spørsmål om den samfunnsskape virkeligheten for den enkelte). Man må altså ha et perspektiv som ser enkeltmennesket på ulike nivåer – både det samfunnsmessige, det institusjonelle, det organisatoriske, det gruppemessige og det individuelle. Et helhetlig og prosessuelt perspektiv er viktig, der subjekt- og førstepersonperspektivet, den enkeltes behov og situasjon og den personlige integriteten blir grunnleggende for opplegget som formes. Samvirket må foregå på forskjellige sosiale arenaer og i og gjennom forskjellige virksomhetsarter (arbeid, skole, fritid, sport, kulturvirksomheter osv) både i og

utenfor fengslet. Grunnleggende er også (fengsels)hverdagsvirksomhetens kvalitative virksomhets- og samkvemsbetingelser. Fokus må rettes mer mot kvalitative endringer av fengselshverdagens betingelser. I denne situasjonen er blant annet fagkunnskap viktig, men den må etter min oppfatning ikke framstå ensidig som så kunnskaps-, modell- og definisjonsmaktfull som det er tendenser til at den gjør i dag. Det er nok også nødvendig at man både ideologisk, etisk og faglig sett hele tiden foretar en kritisk refleksjon og, hvis nødvendig, en faglig og etisk avgrensning til de systemkravene som kommer. En grundig gjennomgåelse av ulike oppleggs og programmers idéinnhold, ideologi, innhold, form, metode, teori, menneskesyn og etikk er også nødvendig. Og det detaljerte registreringssystemet som utvikles – hva skal det brukes til? I forhold til de repressive systemene er dette meget viktig. Mon tro om det ikke har vært en tendens til at fagintegriteten utvannes, og at mange fagpersoner er blitt for systemlojale og dermed viser for liten kritisk refleksjon over egen fagutøvelses konsekvenser³⁵. Det er ikke bare fangene som blir institusjonalisert og prisonisert; også fagfolk og andre aktører i systemet blir det.

Kriminalomsorgsvirksomhet må ikke bare dreie seg om sosial ingeniørkunst og spørsmål om effektive metoder, relasjonelle organiseringer og interaksjonsteknikker, sublim kontroll- og disiplineringsformer, målinger av effekter av tiltak osv, der den enkelte blir bare et objekt/objektivert subjekt for tiltak. Spørsmålet er da også om man i for stor grad gir den enkelte institusjonskompetanse og for lite livskompetanse. Et helhetssyn på mennesket må styrkes³⁶, og det forutsetter et helhetssyn på forholdet mellom individ (personlighet) og samfunn/ulike sosiale arenaer, der individet oppfattes som en handlende og skapende personlighet (et subjekt) med integritet i sitt forhold til egen utvikling og i relasjon til andre mennesker og omverden (både naturen, den sosiale og den materielle). Det er etter min oppfatning

35 I hvilken grad og på hvilken måte kan diverse opplegg bli så teknifiserte og generaliserte at de skaper avstand til den enkeltes problemer og behov? I hvilken grad og på hvilken måte kan programmer, samtalegrupper og annet komme i konflikt med individuelle behandlingsopplegg (som er i gang), og ved at fengselsadministrasjonen prioriterer visse metoder og opplegg framfor andre mer helhetlige og individuelt tilpassede tiltak? I Norge avtegner det seg uten tvil et problem når økonomiske midler særlig bindes og gis til programvirksomhet framfor andre tiltak. Ressursfordelingen blir dermed en viktig styringsfaktor i et økonomisk, behandlingmessig og kulturelt fattig system'verden'.

36 I Norge finnes det for eksempel fengsler som bygger på både J. Bays konsekvenspedagogikk (Leira fengsel) og Virksomhetsteorien (Hassel fengsel) og Stifinner'n (Oslo fengsel). På disse stedene har man klart å skape soningsbetingelser der det helhetlige perspektivet blir tydeliggjort. Det opereres også med begrepet 'grønne fengsler' i Norge: Bastøy fengsel bygger på en økologisk grunnideologi, men også Åna, Hassel og Leira har arbeidsvirksomhetsopplegg og annet der forholdet natur og menneske er sentralt.

en tendens til at et fragmentarisk og teknokratisk menneskesyn, og da med en sterkt kontrollerende og disiplinierende innslag, råder grunnen på flere arenaer. Dette står i motsetning til at det også finnes gode eksempler på en mer overskridende tenkning, tilrettelegging og praksis som bygger på et mer helhetlig perspektiv, men som samtidig tar vare på den enkelte som virksom og skapende personlighet med integritet og identitet.

LITTERATURLISTE

- AMILON, C., EDSTEDT, E. (1998): *Kriminalvård*. Stockholm. Norstedts Juridik AB
- BAUMAN, Z. (1992): *Auschwitz och det moderna samhället*. Göteborg: Daidalos.
- BERTELSEN, P. (1997): Den frie vilje. I Forum for Antropologisk psykologi nr. 2/1997.
- BORG, T. (2002): *Livsførelse i hverdagen under rehabilitering*. Aarhus: Forskningscenter, Sundhed, Menneske og kultur.
- CAVADINO, M., DIGNAN, J. (2002): *The Penal System*. Sage Publications.
- CHAIKIN, S., HEDEGAARD, M., JENSEN, U.J. (red.) (1999): *Activity Theory and Social Practice*. Århus: Aarhus University Press.
- CHRISTIE, N. (1982): *Pinens begrensning*. Universitetsforlaget/Chr.Ejlers forlag.
- CHRISTIE, N. (2003): *En passende mengde kriminalitet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- CHRISTIE, N. (2000): *Kriminalitetskontroll som industri. Mot GULAG, vestlig type*. Tredje utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- DREIER, O. (1993): *Psykososial behandling*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- DREIER, O. (1999): Læring som endring av personlig deltakelse i sosiale kontekster (s.70-91). I Nielsen, K., Kvale, S. (red) *Mesterlære*. Oslo: Ad Notam.
- DANIELSEN, T., HANSEN, W.M. (1999): Ny Start for norsk fengselsvesen. I *Nordiske Udkast* Desember 1999 (s. 3-15).
- ENERSTVEDT, R.Th. (1982): *Mennesket som virksomhet*. Oslo: Tiden forlag.
- ENERSTVEDT, R. Th. (1986): *Hva er læring?* Oslo: Falken forlag.
- ENGELSTED (1995): *Personlighedens almene grundlag*. Bd. 1 og 2. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- FOUCAULT, M. (2002): *Overvågning og straf*. Frederiksberg: Det lille forlag.
- FOUCAULT M. (1999): *Seksualitetens historie*. Oslo: Exil forlag.
- FRIDHOV, I.M (1994): Rehabilitering i motvind. I *Stoffmisbruk*/nr.2 1994.
- GARLAND, D. (2001): *The Culture of Control*. Oxford University Press.
- GARLAND, D. (1990): *Punishment and Modern Society*. Oxford: Clarendon Press.
- GIBSON, M. (2002): *Born to Crime*. London: Praeger Publisher.
- HAMMERLIN, Y. & LARSEN, E. (1997/2003): *Menneskesyn i teorier om mennesket*. Oslo: Ad Notam; boken er også kommet ut i dansk oversettelse på KLIM forlag (1999/2003).
- HAMMERLIN, Y., SCHJELDERUP, G. (1994): *Når livet blir en byrde*. Oslo: Ad Notam.
- HAMMERLIN, Y., KRISTOFFERSEN, R. (1997) *Habilitering som livsmestring* (1997). Oslo: KRUS.
- HAMMERLIN, Y. (2001): Kriminalomsorg og menneskesyn. I *Tidsskrift för Kriminalvård*. Nr. 2/2001 (s. 4-13). Artikkelen finnes også på KRUS ' nettsider.
- HAMMERLIN, Y. (1994): Tidsglimtet – et fengselssystem eller kriminalomsorg i endring? I *Festskrift til Kåre Bødal*. (s. 87-108). I denne finnes også 'Fangenes tapsliste'.

- HAMMERLIN, Y. (1994): Fangenes tapsliste. I *Festskrift til Kåre Bødal*. (s. 97) og Hammerlin, Y. (2000): Selvmord i norske fengsler, del 1; I *Suicidologi* nr.1/2000.
- HAMMERLIN, Y. (1994): Kontraktsoning – del av helhetlig tiltakskjede. I *Stoffmisbruk* nr 2/1994.
- HAUGE, R. (2001): *Kriminalitetens årsaker*. Oslo: Universitetsforlaget.
- HAUGE, R. (1996): *Straffens begrunnelser*. Oslo: Universitetsforlaget.
- HEDEGAARD, M., LOMPSCHER, J. (1999): *Learning, activity and Development*. Århus: Aarhus University Press.
- HÖRNQVIST, M. (2004): Risk Assessments an Public Order Disturbances: Nes European Guidelines for the Use of Force? Reprinted from: *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*. Vol 5, 2004, pp.-26.
- JENSEN, U.J. (1987): *Selvbedrag og selverkendelse*. København: Hans Reitzels forlag
- JENSEN, U.J. (1984): *Moralsk ansvar og menneskesyn*. København: Munksgaard.
- KARPATSCHOFF, B. (2001): Att blive behandlet ordentlig – eller bare blive behandlet. I *I Psyke & Logos*, 22. København: Dansk psykologisk Forlag.
- KARPATSCHOFF, B. (2000): *Human Activity*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- LARSEN, E. (red.) (2001): *Etikk og moral på en tfordrende yrkesarena*. Oslo: KRUS/ Håndbok.
- LAVE, J., WENGER, E. (2002): *Situated learning*. Cambridge University Press.
- MAMMEN, J. (1986): Erkendelsen som objektrelasjon. I *Psyke & Logos*.
- MAMMEN, J. (1997): Menneskebilder i psykologien – en diskussion med teologien. I Bertelsen (et.al): *Erkendelse, stræben, følelse*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- MATHIESEN, T. (1995): *Kan fengsel forsvares?* Oslo: Pax forlag.
- MATHIESEN, T. (1978): *Den skjulte disiplinering*. Oslo: Pax.
- MATHIASSEN, C. (2003): Psykologer som retsvidenskabens fanger? Aarhus: *Forum for Antropologisk Psykologi*, nr. 12, s. 97-105.
- MATHIASSEN, C. (2001): Skjæbnfortællinger og økologi. I *Psyke & Logos* 2001, 22. København: Dansk psykologisk Forlag.
- MORRIS, N., ROTHMAN, D.J. (1998): *The Oxford History of The Prison*. Oxford University Press.
- MØLLER, M. (2000): *I fars vold*. Oslo: Kommuneforlaget.
- NYGREN, P. (2004): *Handlingskompetanse*. Oslo: Ad Notam.
- NYGREN, P., FAUSKE, H. (2003): *Ideologisk beredskap*. Oslo: Ad Notam.
- NISSEN, M. (2000): Forebyggelse, opplysning, misbrug – og det levende gode. I *Nordiske Udkast* December 2000 (s. 61-85).
- NISSEN, M., CLAUSEN, L. (1997): *Rammer der rykker*. Fredrikshavn: Dafolo forlag.
- SCHAANNING, E. (2002): *Kampen om den forbryterske sjel*. Oslo: Unipubforlag.
- SCHAANNING, E. (1997): Straffens moralske forutsetninger. I *Lov og Rett* nr. 7 (s. 406-419).
- SMITH, SCHARFF P. (2003): *Moralsk hospitaler*. København: Forum.
- SMITH, SCHARFF P. (2004): *Moralsk forbedring eller moderne disciplinering*. Upublis. manus.
- Stortingsmelding nr. 104 (1977/1978): Kriminalmeldingen. Oslo: Justisdepartementet.
- Stortingsmelding nr. 27 (1997/1998): Kriminalomsorgsmeldingen. Oslo: Justisdepartementet.
- VETLESEN, A.O. (2003): Straff eller behandling. I *Menneskeverd og ondskap*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- WACQUANT, L. (2004): *Fattigdomens fængelser*. Stockholm: Symposium.
- WIKLUND, G. (red) (1990): *90-talets kriminalpolitikk*. Brottforskyggende rådet. Sober Förlag.

Et stort materiale (manualer, evalueringer osv) er anvendt relatert til programvirksomhet, samtalegrupper m.v.: ATV-samtalegrupper, Brottbrytet, En-til-en, Ny Start, Promilleprogram/promillekurs, RIF (Rusprogram i fengsel), Samtalegrupper for kvinner (VINN) og ulike opplegg/programmer for sedelighetsdømte og voldsdømte. Etter min mening er det forskjeller på programmene selv om flere av dem kan synes like i metoden.

Fangenes tapsliste

Den negative kritikken av fengselsoppholdet; en oppsummering av diverse sosiologiske, kriminologiske og sosialpsykologiske undersøkelser/teorier.

- Institusjonalisering/prisonisering; den enkelte får institusjonskompetanse, ikke «livs»-kompetanse.
- Stigmatisering, avvikerkarrière
- Marginalisering, isolering/sosial isolasjon, anonymisering
- Inkapasitering, inaktivisering, passivisering
- Kompetanseødeleggelse, diskvalifisering, degradering, deklassering eller forverring/stabilisering av en dårlig posisjon/livssituasjon
- Tap av frihet/avmakt
- Tap av ting, gjenstander
- Tap av grunnleggende og normale livsvirksomheter i samfunnet; tap av muligheter til å bruke visse varer og tjenester; tap av kompetansegivende muligheter. Tap av kvalifiserende erfarings- og kunnskapskapital for produktive og sosiale virksomheter i samfunnet
- Tap av sosiale forhold, asosialisering, fremmedgjøring, desorientering
- Sosial katastrofe, fortvilelse, angst, sorg, frustrasjoner
- Tap av seksualitet, kjærlighet, forhold, omsorg
- Tvang til uønska sosiale forhold, tap av sikkerhet
- Tap av sjølbestemmelse; (sosial) usikkerhet og utrygghet
- Fattigdom, kulturfattigdom; et liv på en for «trang» og kulturfattig arena (fengselsarena). Livsinnskrenkelse
- Fysisk, psykisk og sissial deprivasjon (stoppe i utvikling, berøvelse, forsakelse)
- Kreativ deprivasjon, etisk deprivasjon
- Mortifikasjonsprosess, personlig integritet trues eller svekkes – gjøres «sosialt død»